

TERMİN YARADICILIĞINDA ALINMALARIN YERİ

Termin (lat. *terminus* — sərhəd, son hədd) — hansəsa elm sahəsində, texnikada, incəsənətdə və s. hansəsa anlayışa bildirir. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalədir və ədəbi izah deyil.

1. Термин – hər hansəsa elm, texnika, incəsənət və s. sahədə müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsi;
2. Терм – hesabi, simvolla və ya məntiqi ifadənin tərkib hissələrinə ayrılmayan elementi;
3. “Terminal emulyatoru” ifadəsinin qəsaltması kimi başa düşülür.

Terminlər- dünyaya inteqrasiya, cəmiyyətin inkişafı, dilimizin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr ictimai hadisə olan dilə bilavasitə təsir edir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, meydana gələn belə sözlər xüsusilənşmiş məna kəsb edir və adi sözlərdən fərqlənir. Belə sözlər termin adlanır. Dilin bu leksik qatı cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq, hər an dəyişikliyə məruz qalır və yeni-yeni leksik vahidlərlə zənginləşir. Dilin leksik sistemini təşkil edən sözlər öz semantikasi baxımından fərqlənir və müəyyən qruplara bölünür. Leksik qatın qruplaşma prinsiplərini ümumiləşdirərək, onu spesifik əlamətləri ilə seçilən iki hissəyə bölmək olar: lüğət tərkibinin daha çox hissəsini təşkil edən ümumi leksika və xüsusi leksika. Xüsusi leksikanı təşkil edən söz qruplarının mənası, ümumi leksikadan fərqli olaraq, dil daşıyıcılarının hamısına məlum olmur. Lakin müəyyən dövrdən sonra xüsusi leksik vahidlərin bir qismi ümumişlək leksik fonda keçir. Bu proses daimi olduğundan, ümumi və xüsusi leksikanın dəqiq sərhədləri olmur. Ümumi leksikanı təşkil edən söz qruplarının mənası isə hamıya məlum olur.

Əlbəttə, "alınma terminlər"dən bəhs edərkən əsas məsələlərdən birincisi "alınma söz", ikincisi isə "termin" anlayışlarını müasir elmi-intellektual, analitik-funksional təfəkkür mövqeyindən dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Hər bir dilin terminologiyasının formalaşması tarixinin həmin dilin elmi üslubunun təşəkkülü tarixinin üzvi tərkib hissəsi olması barədəki ümumelmi təsəvvür, prinsip etibarilə, ciddi mübahisə doğurmasa da, elmi təfəkkürün digər təfəkkür formaları, məsələn, bədii, publisistik və s. ilə müqayisədə daha çox ümumbəşəri xarakter daşması, haqqında söhbət gedən təsəvvürü, ilk növbədə, o baxımdan şübhə altına alır ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi- intellektual təfəkkür, heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun həddlərindən kənara çıxaraq, bir növ, transmilli məzmunu malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriyyəti ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və ya diskomfort mövcuddur. Azərbaycan dilinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayan, təxminən XX əsrin ortalarına doğru həm humanitar- ictimai, həm təbiət, həm də texniki elmlər üzrə kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür edən elmi üslubunun istər türk, istər Şərqi, istərsə də Qərbi mənşəli əsas terminoloji materialının, yaxud bazasının daha əvvəllərdən Azərbaycan elmi-intellektual təfəkkürünün istifadəsində olduğunu göstərən xeyli mənbələr mövcuddur ki, onların meydana çıxdığı tarix və ya tarixlərlə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun təşəkkül tarixi arasında müəyyən fərq olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Lakin fakt faktlığında qalır ki, terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az-çox stabil faktına- materialına çevrilmiş olsun.

Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun xarici aləmdə, digər xalqlarla əlaqələri genişlənir, müxtəlif dillərdə danışan insanların bir-biri ilə ünsiyyəti yaranır və bunun nəticəsində dillərin bir-birinə təsiri özünü göstərir ki, bu da ayrı-ayrı dillərdə alınmaların meydana çıxmasına şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutan alınmalar terminoloji qatla daha çox özünü göstərir və əksər dünya dillərinin terminoloji qatında, o cümlədən hərbi terminoloji sahədə alınmalar tarix boyu özünü göstərmiş, bu gün hərbi terminlərin bir dildən digərinə keçmə prosesi ardıcıl və qanınauyğun şəkildə davam etməkdədir.

Müasir Azərbaycan dili leksikasının hərbi terminoloji sistemi üzərindəki aparılan müşahidələr göstərir ki, bu qatda müxtəlif mənşəli alınma hərbi terminlər müəyyən cəmiyyət göstəricilərinə malikdir ki, bu cür terminləri mənbə dilinin müxtəlifliyi baxımından iki qrupa bölmək olar: ərəb-fars mənşəli alınma terminlər və rus mənşəli alınma hərbi terminlər.

Lüğət tərkibi, çox mütəhərrik və dəyişkən olmaqla, dilin daim inkişafda olan və zənginləşən qatıdır. Bu qatdakı leksik vahidlərin bir hissəsi zaman keçdikcə köhnəlib arxaikləşir, sıradan çıxır və yeni yaranan və ya başqa dillərdən alınan vahidlərin - terminlərin hesabına isə zənginləşir, cəmiyyətcə çoxalır. Cəmiyyət, təfəkkür inkişaf etdikcə yeni yaranan əşya və məfhumları adlandırmaq üçün dilin lüğət tərkibi daim yenilənməyə meyilli olur. Məhz bu qatdakı dəyişmələrin böyük bir qismi nominativ xarakterli olduğu üçün dildə yaranan yeni leksik vahidlərin çoxu nominativ keyfiyyət daşıyır. Ona görə də lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrin əsas hissəsini nominativlik ifadə edən terminlər təşkil edir. Dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsində müşahidə olunduğu kimi, terminoloji qatın vahidlərinin də cəmiyyət baxımından çoxalmasında dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən sözləmə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Dilçilik elmi sübut edir ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf bir dil yoxdur”. Ona görə də bu və ya digər dildə yeni yaranan əşya və məfhumları ifadə etmək üçün çox zaman müxtəlif səbəblərə görə dilin milli bazası, bu tələbi ödəyə bilmədiyindən digər dillərə müraciət olunması zərurəti meydana çıxır. Məhz bu tələbat və zərurət nəticəsində digər dillərdən söz almaq ehtiyacı yaranır, bu və ya digər anlayışı adlandırmaq üçün alınma dil vahidlərinə müraciət edilir. Hərbi termin yaradıcılığında isə alınmaların rolu böyük olmaqla, dildə müxtəlif növ hərbi anlayışları ifadə etmək üçün əlaqədar dillərdən söz almağa daha çox ehtiyac yaranır. Çünki, “Hərbi terminologiyada alınmalardan qaçmaq mümkün deyildir. Əvvəla, ona görə ki, döyüş taktikası xalqlarda müxtəlif olsa da, döyüş texnikası, ya adətən eyni olur, ya da azacıq fərqlə eyni adlı olur” [1, 16]. Buna görə də hərbi terminoloji qatda da, ümumi leksik qatda olduğu kimi, dil vahidlərinin müəyyən qismini alınmalar təşkil edir. Zaman keçdikcə bəzən bir çox alınmalar dilin arxaik fonundakı söz və ifadələrin aktivləşdirilməsi yolu ilə özəlləşdirilir, yeni yaranan anlayışları bildirmək üçün milli dil vahidlərinə yeni həyat verilir. Dilçilikdə bu hadisə utilitarizm adlandırılır və dilin bütün semantik sahələrini, o cümlədən terminoloji sahəni də əhatə edir.

Azərbaycanda milli ordu quruculuğunun ikinci həyat yaşadığı və keçən əsrin doxsanıncı illərindən başlayan demokratikləşmə dövründə hərbi işinin milliləşdirilməsi zamanı hərbi terminoloji qatda da bu dilçilik hadisəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bir çox arxaikləşmiş hərbi terminlər yenidən "canlandırılmış" və dilimizdəki çoxlu sayda hərbi anlayış və məfhum adları milli dil vahidləri ilə əvəz olunmuşdur.

Artıq dilimizin hərbi terminoloji qatında özünə möhkəm yer tutmuş və möhkəmlənmiş diləyatımlı *gizir, çavuş, alay, bölük, tabor, bölmə* və s. kimi hərbi terminlər aktiv terminoloji vahidlər kimi işlənməkdədir. Bu tipli milli dil vahidləri dilimizin hərbi leksikasının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə lüğət tərkibinin saflaşmasında və alınmalardan təmizlənməsində də öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Bununla yanaşı dilimizin daxili imkanları və sözyaratma qanunları əsasında da yeni hərbi leksik vahidlər formalaşır ki, bu da hərbi anlayışları ifadə etmək baxımından milli dil vahidlərinin rolunun durmadan artdığını sübut edir. Lakin bəzən milli termin yaradıcılığında ifrata varmaq, yeni söz yaratmaq xatirinə söz yaratmaq həmişə səmərəli olmur və özünü doğrultmur. Çünki bu zaman çox vaxt süniliyə yol verilir, süni şəkildə termin yaradılır.

Ərəb mənşəli hərbi terminlərin dilimizə daxil olması, əsasən, VII-XI əsrlərlə bağlı olduğundan və uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər dilimizə məxsus şəkildə qəbul edərək yeni məzmun ifadə edən sözlər yarada bildiyi kimi, bəziləri türk mənşəli sözlərlə birləşərək müxtəlif hərbi anlayışlar bildirən termin-söz birləşmələri də yarada bilər. Məs, *mühafizə-çi, istila-çı, müdaxilə-çi, rəbitə-çi, fərarə-lik, təxribət-çi, təslim-çi-lik, kəşfiyyat-çı* və s. dilimizə hərbi terminlər bilavasitə ərəb mənşəli sözlərlə dilimizə məxsus şəkildə (əsasən -ç⁴) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Həmin dildən alınmış hərbi termin səciyyəli sözlərlə dilimizə məxsus fel və isimlərin birləşməsindən yaranan termin-söz birləşmələri də digər mənalarla yanaşı, hərbi anlayışların da ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, *mövqə-mövqə döyüşü, mövqeni qorumaq – kəşfiyyat dəstəsi, kəşfiyyata getmək, kəşfiyyat aparmaq; müharibə -müharibə etmək; müharibəyə başlamaq; mühafizə-mühafizə dəstəsi, mühafizə etmək; təlim-təlim dəstəsi, təlim vermək, təlim keçirmək* və s.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, dilimizin hərbi terminoloji leksikasına ərəb dilinin təsviri müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malikdir. Lakin VII əsrdən başlayan bu təsir uzun müddət davam etməmiş, təxminən XI əsrdə azalaraq öz yerini fars dilinə vermişdir. Deməli, bu dövrlərdən başlayaraq saray dili kimi şöhrət tapan fars dilinin funksional fəaliyyət dairəsi genişlənməyə və dilimizin lüğət tərkibinə, o cümlədən onun hərbi terminoloji qatına fars mənşəli sözlər daxil olmağa başlayır. Elə həmin dövrlərdə də Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşdığını, yazılı abidələrimizin dilində dilimizin özünə məxsus lüğəvi vahidləri ilə yanaşı, onunla paralel şəkildə alınma sözlərin də işləndiyini nəzərə alsaq, fars mənşəli sözlərin Azərbaycan ədəbi dilində özünə möhkəm yer taparaq bugünə qədər yaşaya bilmə səbəbi aydınlaşmış olar. Müasir Azərbaycan dilində hələ də aktiv terminoloji vahidlər kimi işlədilən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş hərbi termin semantik məzmununu saxlamış, bu gün də həmin terminlər hərbi işi ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə dilimizdə işlənməkdədir.

Dilimizin leksik-terminoloji qatında daim təkmilləşmə və inkişaf prosesi baş verməkdədir. Avropa mənşəli terminlərin bu prosesdə fəal iştirakı Avropa ölkələri ilə müxtəlif xarakterli birbaşa əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin yaranması, elmi-kəşflərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikanın ictimai-siyasi fəallığı, mədəni həyatda dəyişikliklər, Avropa dillərinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması və s. amillərlə bağlıdır.

Azərbaycan dili terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas xarici mənbəsini təfəssilatı ilə müəyyənləşdirən bu interpretasiya, fikrimizcə, tamamilə doğrudur. Və o da doğrudur ki, alınma terminlərin hər hansı bir dilə keçməsi mürəkkəb dilxarici və dildaxili amillərlə müşayiət olunur. "Dilxarici amillər sosiolinqviistik, dildaxili isə mənimsəmə prosesidir. Birincini terminin dilə keçməsi, onun səbəbləri, ikincini isə onların milli dilin tələblərinə, normalarına uyğunlaşması şərtləndirir".

Kifayət qədər zəngin dil faktlarına əsaslanaraq alınma terminlərin dilimizin normalarına tabe olması mənimsəmə prosesinin bitməsidir, dilimizin müvafiq qanunlarına uyğun inkişafı onların sonrakı "həyatı"dır".

Ədəbiyyat

1. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı, 1997, 131s.
2. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1971, 367 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 376 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, 340s.

Açar sözlər: termin, alınma sözlər, dil vahidləri, sözyaratma qanunları, termin-söz

Ключевые слова: термин, заимствованные слова, языковые единицы, правила словообразования, термин-слово

Key words: term, borrowed words, language units, rules of word-building, term-word

The place of borrowed words in creation of terms

(Summary)

The article mainly focuses on the place of borrowed words in creation of terms, especially military terms. Here is noted that although many Arabic and Persian words still used as active terminological units in the modern Azerbaijani language have undergone some semantic and phonetic changes, the military terms that are existed historically retained their semantic content and today these terms are used in our language, expressing some or all of the concepts associated with the military service.

Место заимствованных слов в создании терминов

(Резюме)

В статье основное внимание уделяется месту заимствованных слов в создании терминов, особенно военных терминов. Здесь отмечается, что, хотя многие арабские и персидские слова, все еще используемые как активные терминологические единицы в современном азербайджанском языке, претерпели некоторые семантические и фонетические изменения, военные термины, которые существовали исторически, сохранили свое семантическое содержание, и сегодня эти термины, выражая некоторые или все понятия связанные с военной службой, используются в нашем языке.